

เรื่องเมืองพิษณุโลก

พระนิพนธ์

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบาภร
ทรงพิมพ์ในงานประทานเพลิงศพ

คุณปู่ อิศรางกูร ณ อยุธยา

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

เมื่อวันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๖

เรื่องเมืองพิษณุโลก

พระนพนธ์

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร

ทรงพิมพ์ในงานประทานเพลิงศพ

คุณปู่ อิศรางกูร ณ อยุธยา

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

เดือนกุมภาพันธ์ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

คำนำ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวชิรมยุธากร มี
รับสั่งมายังกรมศิลปากร ว่าจะทรงพิมพ์หนังสือแจกในงานศพ
คุณบุญ อิศรางกูร ณ อยุธยา ผู้เป็นพระญาติผู้ใหญ่ ณ เมรุวัด
มกุฏกษัตริยาราม ในวันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๖ ขอให้
กรมศิลปากรเลือกเรื่องหนังสือที่สมควรจะพิมพ์ถวาย และเรื่อง
หนังสือที่ของพระประสงค์คนไหน โปรดให้เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ
เมืองพิษณุโลก ด้วยเหตุว่า คุณบุญ อิศรางกูร ณ อยุธยา
เป็นบุตรของ พระยาพิษณุโลกาธิบดี ศรีสวัสดิ์นคร อัครนคร
เกษตรานุรักษ์ อรรคมหาสยามราชภักดี อภัยพิริยบรา-
กรมพาหุ ผู้สำเร็จราชการเมืองพระพิษณุโลก ในระยะ พ.ศ.
๒๔๒๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๕ เมื่อกรมศิลปากรได้ทราบพระกระแส
รับสั่งและพระประสงค์ดังกล่าว จึงให้เจ้าหน้าที่ตรวจดูเรื่องที่
เกี่ยวกับเมืองพิษณุโลก ก็เห็นว่าไม่มีเรื่องใดเหมาะเท่าเรื่อง
เมืองพิษณุโลก พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อันเคยพิมพ์รวมอยู่ในหนังสือ
เรื่อง “เที่ยวตามทางรถไฟ” จึงได้ให้คัดเรื่องดังกล่าวส่ง

๖

ไปถวายทอดพระเนตร ก็ทรงพอพระทัย จึงโปรดให้พิมพ์
หนังสือเรื่องน้แฉก และโปรดให้พิมพ์พระธรรมเทศนาเรื่อง
“หม่อมตากถา” ของพระธรรมไตรโลกาจารย์ วัดอรุณราช
วราราม ซึ่งถวายในงานพระกศัตถกษิณานุสรณ์ศพคุณบ่ย
อิศรางกูร ณ อยุธยา ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวชิ
บุษบาภรได้ทรงทำเมื่อนท ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ ไว้
ข้างต้นหนังสือนี้ด้วย

กรมศิลปากรขอถวายอนโมทนาพระกศัตถกษิ
ณานุสรณ์ ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวชิ
บุษบาภรเพื่อออกตีพิมพ์ส่วนกศัตถกษิณานุสรณ์ คุณบ่ย
อิศรางกูร ณ อยุธยา ขอพระกศัตถกษิณานุสรณ์ทรงบำเพ็ญจงเป็นประโยชน์
ดมบัค อำนวยอิฐวิวัฒมนุญผลแก่คุณบ่ย อิศรางกูร ณ อยุธยา
ตามฐานานิมิตตมคังพระประดงคทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๘ มกราคม ๒๔๙๖

หม่อมตากดา

พระธรรมไตรโลกาจารย์ วัดอรุณราชวราราม

ถวายเทศนาในงาน พระกุศลทักษิณานุปทาน

ศพ คุณปู่ อิศรางกูร ณ อยุธยา

วันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๕๕

หนุหนทานิ ภิกขเว อามนุตยามิ โว วยธมฺมา
สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถาติ

บัดนี้ จะได้รับประทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา
ในหม่อมตากดา เติมพระศรัทธาประดับพระปัญญาบารมีใน
โอกาสที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าวชิรานุสสญาณ ทรงบำ
เพ็ญพระกุศลอุทิศทักษิณานุปทานแด่ศพ คุณปู่
อิสรางกูร ณ อยุธยา ผู้เป็นพระญาติชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งได้ถึงแก่
กรรมไปแล้วนั้น เนื่องในงานพระกุศลตถาคตมวารตม์ยี่ จัดเป็น
ส่วนพระกุศลจรรยาญาติสังคหกิจ ซึ่งเป็นกุศลวิธของพุทธ
ศาสนิกชนที่ผู้นับถือพระพุทธศาสนา ทงนิกเพราะทรงนับถือ

และมพระเมตตาธารใน คุณบ ุย อิศรางกูร ณ อยุธยา เป็น
พดวปัจจย

คุณบ ุย อิศรางกูร ณ อยุธยา อาศัยบุญบารมทด
อบรมมาแต่ปางก่อน นำให้อุบัติในสกุตมมบรรดาคักต เป็น
บุคร์พระยาพิษณุโลกาธิบติ (บัว) และคุณหญิงพิษณุโลกา
ธิบติ (ขวัญายกถน) และ๙เป็น้องสาวร่วมมารดาของเจ้าจอม
มารดาพร้อมในรัชกาลที่ ๕ ซึ่ง๙เป็นเจ้าจอมมารดาของพระ
บรมวงศ์ปตร ทง๙เป็นผุ้ทนต์ทชดเชอกบพระบรมวงศ์ปตร
เป็นอยางดี นอกจากน๙เบ้องเป็นพระญาติชนผุ้ใหญ่แล้ว ทาน
ยัง๙เป็นผุ้ประคบบระคองผดงพระบรมวงศ์ปตรเยยงพระพลยง
ผุ้ใหญ่ ด้วยความเชิดชูรักไคร่สนทใจมาตงแต่ยงทรงพระเยาว์
จนตราบเท้างวันมรณะ ในล่อนอุปนิสัยทานมีน้ำใจโอนอ่อน
สภาพ มมารยาทสงบเสงยมเรยบรอยเป็นอยางดี ทงโอบอ้อม
ฮารแก่ญาติมิตร วางควดงอยในทควรเคารพบชา ทงเชอ
เพื่อแผ่แผและอุปการะ บำรงเดยงอบรมญาติผุ้เยาว์มาจน
ได้๙เป็นหลัฐานมั่นคงกหตายคน จึง๙เป็นทชนชมยนดรักไคร่
เคารพนับถือของบุตรนัตดาประยูรญาติและวิธสาดักชน ใน

ส่วนการกุศลท่านก็ได้ร่วมบำเพ็ญกับหม่อมราชวงศ์ จรัส
 อิศรางกูร ผู้ดำมดอดมา เช่น สร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม
 สร้างสะพานทำถนน และอื่น ๆ ตลอดจนได้เข้าเป็นสมาชิก
 กิตติมศักดิ์ของสภาการศึกษาไทย มีจิตศรัทธาเลื่อมใสในทางพระ
 พุทธศาสนา ตั้งหน้าทำบุญทำทานต่าง ๆ มามีได้ขาดจนตลอด
 ชีวิต จัดเข้าในลักษณะของบัณฑิตตามในพระพุทธภาษิตว่า
 โสติ โสติปรายโน แปลว่า สว่างมาแล้วกลับสว่างไป ดังนี้
 คนบางคน แม้ของตนมีความเจริญอกงาม ตั้งอยู่ใน
 ฐานอันดี เพราะการกุศลกรรมเกื้อหนุนอุปถัมภ์ แต่ส่วนต่อไปจะ
 เป็นอย่างไรมิได้คำนึงถึง เห็นแต่ปัจจุบันซึ่งมีเฉพาะหน้า
 บ้างก็ช่างบุญก็ช่างมีได้นำพา ผู้เข่นนั้นถูกตำหนิจากพระบรม
 ศาสตร์ว่า โสติ ตมปรายโน แปลว่า สว่างมาแล้ว แต่กลับ
 มืดไปในภายหลัง ดังนี้

อันคนทั้งหลายผู้เกิดมาในโลกนี้ ตามปกติประเพณี
 จำต้องมีเกี่ยวข้องติดต่อกันเป็นธรรมดา เริ่มต้นแต่บิดามารดา
 กับบุตร ญาติต่อยุติ มิตรสหายต่อยุติมิตรสหาย เป็นต้น แต่ใน
 ในระหว่างบุคคลที่เกี่ยวข้องกันนั้น บางท่านก็มีโชคเหมาะสม

เพราะเหตุเป็นบุญเป็นวาสนา ด้วยได้เกยวของกันแต่คนทศทชอบ
 เช่น มีบิณฑบาตตามทศทชอบให้วบชาเป็นนอย่างยิ่ง เพราะ
 ท่านได้ทำอุปการคุณแก่บิณฑบาตตามหน้าที่จริงๆ และทั้งในตน
 ของท่านก็ยังมกคุณธรรมอย่างอนประจำอยู่ด้วย เช่น เป็นผู้
 ประพฤตประพฤตชอบ ดำรงตนอยู่ในศีลธรรมอันงามบิณฑ
 บาตได้บิณฑบาตตามเช่นนี้ นับว่ามีโชคเหมาะ ส่วนมารดาบิดา
 ที่มีโชคเหมาะนั้น คือ ได้บิณฑบาตแต่ที่วอนอ่อนน้อมง่ายได้อย่าง
 ใจ ไม่ทำให้เป็นเหตุเดือดร้อน มีจรรยา มารยาทเรียบร้อย มี
 บัญญาเฉลียวฉลาด สามารถในกิจการนั้นๆทำให้เป็นเหตุเชิด
 ชวงศ์ศักดิ์ให้เจริญรุ่งเรือง มารดาบิดาได้บิณฑบาตเช่นนี้
 ชื่อว่ามีโชคเหมาะ ส่วนญาติที่มีโชคเหมาะนั้น คือได้ร่วมเป็น
 ญาติกับท่านที่เป็นคนดังงามมีใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่ทอดทิ้งใน
 เวลาทุกข์ยาก เช่นในคราวป่วยไข้เป็นคน และ เป็นผู้ที่มี
 เมตตากรุณา ควรจะตั้งเคราะห์หอนเคราะห์ต่อญาติได้ด้วยประ
 การใด ก็ประพฤติกกระทำไปด้วยประการนั้น คนผู้ที่ได้ญาติ
 เช่นนี้ ชื่อว่ามีโชคเหมาะ ท่านที่มีโชคเหมาะเคราะห์ดีมบุญ
 วาสนา ย่อมได้เกยวของติดต่อกับคนทศทชอบ ดังนี้ ส่วนผู้

โชคเคราะห์ไม่ดี ย่อมต้องเกี่ยวข้องกับคนที่ไม่ดี กล่าวคือ
 จะมับตรฐิตากัมแต่เหตุใหญ่ ทำให้เดือดเนื้อร้อนใจ ไม่รู้จัก
 เคารพนับถือบารมีใคร จะมโนว่าตนองกมแต่ไม่มีความเอื้อ
 เพื่อเผื่อแผ่ มอธยาศัยไม่เข้าพวเขาของ ดึงนเป็นคน เชนน
 นมีความญาติเป็นเคราะห์ร้าย มีโชคไม่เหมาะสม

แต่ในจำนวนคนที่เกี่ยวข้องกับคนนั้น ที่เป็นเจ้าบุญชน
 หนึ่ง ก็คือในระหว่างมารดาบิดากับบุตร เพราะเป็นผู้ทำให้
 ยาก เมื่อหมดไปแล้วหาอีกไม่ได้ ผู้ที่เป็นเจ้าบุญรองลงมา
 ก็คือระหว่างญาติต่อกัน คนคนนี้เป็นญาติเป็นเชื้อสายเดียวกัน
 กันแล้ว ตามปรกติธรรมดา ความดีชกชยยอมเนื่องกระเทือน
 ถึงกัน คนนี้เป็นญาติกันแม้จะไกลไกลกว่ากันสักเพียงใด ถ้า
 เป็นเวลาปรกติซึ่งไม่ใช่คราวลำบาก บ้างก็คิดเหมือนเรื่อย ๆ
 เฉย ๆ กันไป แต่เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมีเหตุการณ์เปลี่ยนแปลง
 เช่นได้รับเลื่อนอัฐารมณหรือเลื่อนอัฐารมณก็ตาม ความ
 กระเทือนความรู้สึกของผู้เป็นญาติกัน ย่อมมักพลอยส่งทุกข์
 ไปด้วย ซึ่งต่างจากคนที่ไม่ใช่ญาติ ที่มิได้เกี่ยวข้องกับ ชอ
 นเปรียบเหมือนแถวด้วย ซึ่งเจริญอกงามขึ้นพวยตามต้นไม้

หรือชมรว แม่จะมกงานดำขาทบพนกันไปสักเพียงไร เครือ
 ถานนกชอความถาตนเป็นอนเดยวกัน เมื่อจับตเขาเถาไห
 กยอมจะพดอยกระเทอนไปถิงเถาอนคย กถาวคอรังปลาย
 กระเทอนถตน รังตนกระเทอนถปลาย รังถวนอนทุกเป็น
 เช่นน แต่จะกระเทอนมากหรือนอยน แต่แต่เถาทถาคัญ
 หรือไม่ถาคัญ และอยู่ไกลหรือใกล้ แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อ
 มีใครจับตเขาเถาไห กยอมพากันกระเทอนไปหมด ถ้าไม่
 มีใครทำอันตราย เถาถยเถาถน ถางยอมถนเป็นปรกติ
 ขอนถนใด ความเป็นไปในระหว่างคนถ เป็นญาตซึ่งเป็นถ่มมา
 จารชนถถ ถเป็นถนถน อาคัยเหถน พระบรมโพธิถถ
 เจาแม่จะถ่วยพระชาติเป็นอะไรุมักปรากฏวามพระทยเออเพอ
 เผลอเผลาเป็นถระแก่พระญาตถ่มอมา จนถึงพระชาติถวงถถ
 ทยถได้ถรถฐพระโพธิญาถนเป็นพระถ่มมาถ่มพทเจ้าถถ ถ
 ยิงถรงถถถถในพระประยรญาต เช่นได้ถรงประถานประโยชน
 พิเศษบางประการ อาคัยเหถนเป็นปทฐฐาน พระพทจรจวยา
 ประเกถน จมมีปรากฏมาในพระคัมภรณนามเรียกถา ญาต-
 ถจريا คือความประพถิให้เป็นประโยชนแก่พระญาต จถ

เป็นพระพุทธรูปของพระดัมมาสัมพุทธเจ้าประการหนึ่ง
 คุณบิณฑิมา อิศรางกูร ณ อยุธยา แม้จะเป็นผู้มีโชค
 คมวดนาพร่อมพรังด้วยคุณสมบัติ เป็นทศพรักของญาติ
 มิตรรักปานใด ก็ตกอยู่ในวิสัยแห่งคติกรรมดาไม่ล่วงพ้น
 ไปได้ ในที่สุดท่านก็พลัดพรากจากผู้ที่รักใคร่ชอบใจไปด้วย
 อำนาจมรณะมาดวอน ทำให้เกิดความโศกเศร้าทอดถอน
 ใจแก้อยู่ภายหลังเป็นอเนกประการ ยิ่งพระบรมวงศ์บริวาร
 ด้วยแล้ว ก็ย่อมทำให้ทรงรู้สึกว้าหวาดพระญาติผู้ใหญ่สำคัญ
 ไป สัมควรเป็นฐานที่ตั้งแห่งความวิโยคทุกข์ และทรง
 เสร้าสดพระทัยเป็นอย่างยิ่ง แต่หากอาศัยทมาทรงหวนระลึก
 ถึงความจริงที่ปรากฏแจ้งชัดแก่พระกมลว่า เกิดกับดับเป็นคู่
 กัน จึงทรงบรรเทาพระวิโยคทุกข์ได้ อันนั้นว่า
 เป็นพระมนสิการโอบายอันชอบด้วยทางธรรมดัมมาปฏิบัติ ของ
 พุทธศาสนิกบัณฑิต พระปรีชาญาณ ความที่ทรงรู้
 เห็นโดยอาการเช่นนั้น เมื่อเจริญทวแก่กตาชน อาจเป็นปัจจัย
 ให้ได้ทรงบรรลถึงอิฐิวิบุตผลที่สูงปรารถนไป ดังธรรม
 จักษุของพระอัญญาโกณฑัญญะเถระเจ้า ที่ท่านเห็นธรรมดา

ความจริงว่า ยงฺกิญฺจิ สํหทยธมฺมํ สัพฺพนํ นโรธธมฺมํ ซึ่ง
 แปลความว่า ทุกสิ่งทุกอย่างทั้งมวลนั้นล้วนมีความดับเป็น
 ธรรมดา ดังนี้ คนทั้งหลายทั้งหลาย ทงแก่ ทงโง่ทงฉลาด ทง
 มั่งคั่งขัดสน ล้วนมีมฤตยูเป็นทิไปเบื้องหน้า เมื่อคนอื่น
 ความตายครอบงำแล้ว ไม่มีบุตรธิดา ไม่มีเผ่าพันธุ์ที่จะต่อ
 ต้าน ความต่อต้านไม่มีในญาติทั้งหลาย เพราะฉะนั้น สัม
 เติจพระบรมศาสดา มีพระประสงค์จะให้พุทธบริษัท ได้ทราบ
 เรื่องของสังขารว่าความเสื่อมสิ้นเป็นธรรมดา จะได้ไม่หลง
 มัวเมาประมาท จึงได้ทรงประทานพระพุทธโอวาทแก่ภิกษุบริษัท
 ในเวธจำวนจะปรินิพพานว่า

หนุททานิ ภิกฺขเว อามนุคฺยามี โว วยฺสมฺมาดังฺขาราว
 อปฺปมาเทน สัมปทาเทถฺยํ ดูกิริยาทั้งหลาย บดินเราขอเตือน
 ท่านทั้งหลายสังขารทั้งหลายมีความดับไปเป็นธรรมดา ท่านทั้ง
 หลายนจยังประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยความ
 ไม่ประมาทดังนี้ โดยพรรณนาว่า สังขารคือสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่ง
 ขึ้นจำแนกโดยความเป็นส่วนผลเป็น ๒ ประการ คือสังขารที่มีใจ
 ครอบงำเรียกว่า อปาทินนสังขาร เช่นมโนหยาและจิตตวิภัง

และตั้งขารที่ไม่วางใจของซึ่งเรียกว่า อนุปาทินกตั้งขาร เช่น
 ภูเขารก เรือนเบนนก ทง ๒ ประเภทยอมเกิดจนแต่ตั้งอยู่
 เพราะเหตุตั้งจนกตองเป็นไปตามเหตุ แดงตองอาศัยปัจจัย
 ภายนอก เช่นอาหารช่วยอุปถัมภ์ในปฐกถา เหตุปัจจัยยัง
 ตั้งอยู่เพียงไร ตั้งขารทงหลายกึ่งเป็นไปอยู่เพียงนั้น ถ้าเหตุ
 ปัจจัยขาดลงโดยปรกต หรือถกอะไรมาตตรอนเดี่ยวในระหว่าง
 ในกาลใด ตั้งขารก็ยอมสลายไปในกาลนั้น เพราะฉะนั้นบุคคล
 ๒๔๑ ผู้เกิดมาเมื่อเหตุยังตั้งผลอยู่ก็เป็นไปไดผ่านวยทง ๓ คือ ปฐม
 ๒๔๒ วยคณคณ มัชฌิมวยคณกลาง บัณณิมวยคณหลัง เมื่อเหตุ
 ๒๔๓ สันกตั้งไปตวย หรือถากยอนตรายอนใดอันหนึ่งมาตตรอน
 เดี่ยวในระหว่าง ก็สันไปเดี่ยวก่อนยังไม่ผ่านวยครบทง ๓ ได้ตลอด
 แม้ในเวลาเป็นไปอยู่ยอมเป็นไปสะดวก กล่าวคือมตั้งขาร
 บ้าง และสันไปไม่สะดวก กล่าวคือมกได้เจ็บไข้ได้ทกรยาก
 บ้าง ตามอำนาจของเหตุ คือกรรมทเป็นกศตหรืออกศต
 ทำไว้ ทงในเวลาทเป็นอยู่เดากยอมมอาการทง ๓ ประจำอยู่
 เด่มอ คืออาการทไม่เที่ยง เพราะยอมแปรไปเปลี่ยนไปอยู่
 เด่มอ ซึ่งเรียกว่า อนิจจ ๓ อาการทททอยู่ตงอยู่คงทไม่ได้จึง

จำต้องแปรเปลี่ยนไปเสมอ ซึ่งเรียกว่า ทุกข์ ๑ อาการซึ่งไม่
 เป็นไปตามอำนาจบังคับบัญชาของใคร จึงแปรเปลี่ยนไปไม่
 คงทนอยู่ได้ ซึ่งเรียกว่า อนตฺตา ๓ อาการทั้ง ๓ นัยอมยายหา
 หนฺตางผลาญเบียดเบียนถึงขารทงปวงอยู่ทุกขณะ มิได้ว่างเว้น
 ลึกครุหนฺตงเลย ครนยายหาหนฺตางผลาญเสด็จดวงไปแล้ว จึง
 ได้แสดงลักษณะให้ปรากฏเป็นเครื่องหมายไว้ เหมือนไฟที่
 เผาเชื้อให้ไหม้แล้ว แด่ดงเถาให้ปรากฏเหือดอยู่ขณะนั้น เพราะ
 ณะนํ สํขารทงปวงทปฺรากฏเกดชน จํตฺตํชอวาเบนทกชอ
 เสมอ ถึงใครจะเห็นว่าเป็นทกชหรือไม่ก็ตาม สัมด้วยควม
 แห่งคาถาซึ่งเป็นภาษิตของนางฉราภิกษุณา ทกชเมว หิ สํ-
 โภติ ทกฺขํ ตัญญู จิตฺตํ เวทิตํ ทกฺชเทวนนเกดชน ทกฺชเทวนนตงอ
 และเสื่อมไป นาฏณฺตํ สํโภติ นาฏณฺตํ ทกฺชา นิสฺสณฺติ
 นอกจากทกช ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทกช ไม่มีอะไรดับ
 เพราะสิ่งใดที่เกิดปรากฏชน สิ่งนั้นยอมเป็นถึงขาร และถึงขาร
 นนเมอเกดชน กมอาการทง ๓ ซึ่งเป็นตัวทกชประจำกำกับมา
 ด้วยทเดียว เหมือนดงไฟอนมอาการวอนประจำอยู่ขณะนั้น เมอ
 ถึงขารเกดชน ชอวาทกชเกดชน เมอถึงขารตงอ ชอวา

ทกขตั้งอยู่ เมื่อดังซารเลื่อมไป ชื่อว่าทกขเลื่อมไป เหมือน
 ดึงไฟอันมีอาการร้อนประจำอยู่ เมื่อไฟเกิดขึ้น ก็ชื่อวาความ
 ความร้อนเกิดขึ้น เมื่อไฟดับอยู่ ก็ชื่อวาความร้อนดับอยู่ เมื่อ
 ไฟดับไป ก็ชื่อวาความร้อนดับไปฉะนั้น ธรรมชาติของดังซาร
 เป็นอยู่เช่นนั้น บุคคลผู้ไม่ระเท่า ย่อมหลงมัวเมาอยู่ในวิสัยบ้าง
 ในความเป็นหนุ่มเป็นสาวบ้าง ในความเป็นคนไม่วิเศษบ้าง
 และในชาติบ้าง แล้วไม่อาศัยดังซารทำประโยชน์เกื้อกูลแก่
 ตน และแก่บุคคลอื่นตามสมควร ชื่อว่าไม่ได้ถือเอาประโยชน์
 ภายกลางค่ออศตภาพ หรือกลับอาศัยดังซารทำความชั่ว
 อันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่น การทเป็นเช่นนั้นเพราะ
 ความประมาท คือความเลินเล่อเผอเรอเพิ่นขาดสติ เพราะ
 ฉะนั้น สัมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงได้ตรัสเตือนพระภิกษุทั้ง
 หาดยให้บำเพ็ญความไม่ประมาท เมื่อความไม่ประมาทมี
 ในสันดานของผู้ใดแล้ว ผู้นั้นย่อมมัสติระตักได้ และใช้
 ปัญญาพิจารณาว่าเท่าธรรมชาติของดังซาร แล้วอาศัยดังซารทำ
 ประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนและบุคคลอื่นตามสมควร ด้วยประการ
 ฉะนั้น

ด้วยอำนาจพระกษัตริย์นิพนธ์พระบรมวงศัภิเศก
ทรงพระเมตตาบำเพ็ญในคราวนี้ ขอจงอำนวยอิฐวิบาก
สมบัติสำเร็จเป็นประโยชน์แด่ คุณบุ๋ย อิศรางกูร ณ อยุธยา
โดยควรแก่คติสัมปรายภพตามพระประสงค์ทุกประการ

ในอวสานแห่งเทศน์นี้ พระสงฆ์จะได้รับประทานสวด
คาถารวมบรรยายโดยสรภัญญะวิธึ ผลของพระศรัทธาปสา
ทาคือคุณสืบต่อไป ณ กาลบัดนี้ ขอถวายพระพร.

เรื่อง เมืองพิษณุโลก

พระนิพนธ์สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ

เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองโบราณเมืองหนึ่งในพงศาวดาร
ไทยยิ่งกว่าเมืองอื่นๆ โดยมาก ได้เคยเป็นราชธานีแทนพระนคร
ศรีอยุธยาอยู่ด้วยหนึ่ง และเป็นราชธานีฝ่ายเหนือพระมหา
อุปราชปกครองติดต่อกันมาหลายพระองค์ แม้ถึงสมัยเมื่อ
เป็นแต่หัวเมือง ก็ยังนับว่าเป็นเมืองเอกกับเมืองนครศรีธรรม
ราช เพราะเมืองหน้าศึกข้างฝ่ายเหนือ เคยเป็นทมนตอ
ตั้งศึกมาหลายครั้ง เดิมมีบ่อนปราการตั้งทั้งสองฟาก เอาดำ
นาขึ้นไว้กลางเมือง แตรอเดียวเมื่อตอนปลายสมัยกรุงกร
งพระบรมราชธานี หรือ เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์
นี้ เพราะในสมัยนั้นไม่มรพตพอจะรักษา เกรงพม่าจะเข้า
จะมายึดเอาเป็นทมนตอสำหรับทำสงครามกับไทย

ตำนานเมืองพิษณุโลก

ตำนานเรื่องสร้างเมืองพิษณุโลกมีอยู่ในหนังสือ “พงศาวดารเหนือ” โดยพิสดาร หนังสือพงศาวดารเหนือนี้ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เจ้ากรมราชบัณฑิตฝ่ายพระราชวังบวร ฯ แต่งเมื่อ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๕๐ ในตอนปลายรัชกาลที่ ๓ เวลานั้นยังไม่ได้สอบเลื่อนศักดาจากรดรงค์งดไชยทัย เป็นแต่รวบรวมเอาเรื่องพงศาวดารเกิดต่าง ๆ ที่มียุมาเรียบเรียงติดต่อเข้าเป็นเรื่องเดียวกัน ครั้นมาพิจารณาในปัจจุบัน จึงเห็นว่าความที่กล่าวในหนังสือพงศาวดารเหนือนี้เคลื่อนคลาดจากหลักฐานที่ปรากฏ ทั้งในศิลาจารึกกรุงศรีอยุธยา และลักษณะของโบราณวัตถุที่เมืองพิษณุโลก ไม่นั่นคงเหมือนเรื่องราวตอนสร้างกรุงศรีอยุธยาแล้ว ซึ่งมีอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร เพราะฉะนั้นเรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกที่จะบรรยายต่อไปนี้จะตงเป็นสองตอน คือ ตำนานตอนก่อนสร้างพระนครศรีอยุธยา กล่าวความตามหลักฐานที่มในศิลาจารึก และโบราณวัตถุประกอบกับเรื่องพงศาวดารเหนือตอน ๑ ตำนานตอนภายหลังสร้างพระนครศรีอยุธยาตอน ๑

เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลก ก่อนที่อนักราชพระนครศรี
 อยุธยาจะมีหลักฐานปรากฏว่าเมืองพิษณุโลกนั้นพวกขอม
 สร้าง แต่ในชนเดิมจะเรียกว่าเมืองอะไรหาทราบไม่ ปรากฏ
 หลักฐานแต่ว่าเมืองเดิมอยู่ริมทางฝั่งตะวันออก ทิศตรงวัดจุ
 พามณั ไต่เมืองเดียนลงไปทางลำน้ำประมาณ ๘ กิโลเมตร
 เพราะยังมีเทวสถานของขอมซึ่งแก้ไขแปลงเป็นพระปรางค์วัดจุ
 พามณัปรากฏอยู่เป็นสำคัญ แต่เทวสถานเป็นปรางค์ขนาด
 ย่อมเยอทีเดียว ดัชนีให้เห็นว่าเมืองพิษณุโลกเมื่อครั้งขอม
 เป็นแต่เมืองน้อย คงเป็นเพราะในสมัยนั้นแผ่นดินยังถมเป็น
 ทะเลอยู่มาก ตรงที่สร้างเมืองเห็นจะเป็นชายทะเลทางข้าง
 ตะวันออก ต่อมาถล่มยเมื่อไทยลงมาเป็นใหญ่ในสยาม
 ประเทศเห็นจะย้ายเมืองขึ้นไปตรงที่ตั้งเมืองเดียน จึงเรียก
 ชื่อในภาษาไทยว่า “เมืองสองแคว” เพราะตั้งอยู่ระหว่าง
 ลำน้ำน่านกับลำน้ำน้อย ซึ่งในสมัยนั้นลำน้ำยังไหลทางด้าน
 หลังเมืองไม่ห่างนัก เมืองสองแคว ในตอนแรกก็เห็นจะเป็นแต่
 เมืองน้อย ในจารึกของพระเจ้ารามคำแหงจึงเป็นแต่บอกชื่อ
 ไว้ในเหล่าหัวเมืองชนของพระนครศรีอยุธยา ซึ่งอยู่ทางทิศตะวัน
 ออก ไม่กล่าวถึงถึงสำคัญอันใดว่ามีในเมืองเหมือนอย่างที

พรรณนาถึงพระมหากษัตริย์และสิ่งอื่น ๆ เมื่อกล่าวถึงเมืองฉันทนา
โดย (สุวรรณโลก) ในจารึกนั้น เพราะฉะนั้นเห็นจะมาสร้าง
เมืองต้องแควเป็นเมืองใหญ่เช่นเป็นเมืองลูกหลวง ต่อภายหลัง
หลังรัชกาลท้าวพระเจ้านครราชสีมา

ก็ตามเรื่องพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่าเมื่อพระเจ้า
รามคำแหงสวรรคตแล้ว ราชโอรสทรงพระนามว่าพระยา
เดโชหรือเรียกอย่างหนึ่งว่าพระยาไทยไชยเชษฐา ได้
ครองราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ ในราชวงศ์พระร่วง ใน
รัชกาลนั้นอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาเสื่อมลง พระเจ้าอู่ทองจึงตั้งกรุง
ศรีอยุธยาเป็นอิสระเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๓ กรุงศรีอยุธยาตั้งเป็น
อิสระได้ ๔ ปี พระเจ้าเดโชไทยก็สวรรคต ครั้นนั้นในกรุง
ศรีอยุธยาเกิดแตกร้างกัน พระยาไทยราชโอรสซึ่งเป็นพระมหา
อุปราชครองเมืองฉันทนาโดยต้องยกกองทัพลงมาชิงราชธานี
แต่ในเวลาพระราชบิดายังประสูติอยู่จึงได้ราชสมบัติ ก็เป็น
โอกาสให้สมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทองขยายราชอาณาจักรทั่วแดน
กรุงศรีอยุธยาไปจนถึงเมืองชัยนาท พระเจ้าเดโชไทยเห็นจะ
ไม่ไหว จึงยอมเป็นไมตรีอย่างเมืองน้องของกรุงศรี
อยุธยาจนตลอดรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทอง

พระเจ้าไทยที่ครองกรุงสุโขทัยเป็นรัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์
 พระร่วงองค์นี้ ในศิลาจารึกและหนังสือที่แต่งทางฝ่ายเหนือ
 คือหนังสือเรื่องตำนานพระด้วงคัง และเรื่องชนกชาติมาดินเป็น
 ต้น กล่าวเป็นยุคคองกนวารอบรรพชัฏพระไตรปิฎก และทรง
 เสด็จไปต่อพระคำด้นายนก ยกย่องพระเกียรติยศเป็น “พระ
 มหาธรรมราชา” มีจดหมายเหตุของพระมหาธรรมราชา
 ที่ไทยทรงสร้างปรากฏอยู่เป็นอันมาก ก็เรื่องตำนานเมือง
 พิษณุโลกตามที่กล่าวในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระ
 เจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเป็นผู้สร้าง พระนามตรงกับเกียรติคุณ
 ของพระมหาธรรมราชาดีไทยยิ่งนัก เพราะศิลาจารึกและ
 หนังสือโบราณเรื่องอื่น ยกย่องแต่พระมหาธรรมราชาไทย
 พระองค์เดียว ทว่าทรงพระคุณวิเศษในทางรอบรู้พระไตรปิฎก
 ผิดกันแต่ในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระเจ้าศรีธรรมไตร
 ปิฎกนั้นเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ แต่ห้ามในตำนานเมือง
 เชียงแสนหรือหลักฐานอื่นใดประกอบไม่ หลักฐานที่มั่นคงบ่ง
 ความเป็นว่า พระมหาธรรมราชาดีไทยเองเป็นผู้สร้างเมือง

พิษณุโลก ถ้าจริงเช่นเมืองพิษณุโลกเห็นจะสร้างเป็นเมือง
ใหญ่เมื่อราว พ.ศ. ๑๙๐๐ แต่ชื่อที่เรียกว่าเมืองพิษณุโลก
นั้นหาปรากฏในศิลาจารึกกรุงศรีอยุธยาไม่ แม้ในกฎหมาย
กรุงศรีอยุธยา ซึ่งตั้งกรุงศรีอยุธยาสมเด็จพระรามาธิบดีของ
(ปรากฏอยู่ในลักษณะลักพาบท ๑) ก็เรียกว่าเมืองต้องแคว
ชาวต่างประเทศยังเรียกว่าเมืองต้องแควมาจนถึงรัชกาลสมเด็จพระ
มหาจักรพรรดิ มอทาหรณ์ในหนังสือพงศาวดารพม่า ว่า
พระเจ้าหงสาวดีทรงให้พระมหาธรรมราชาธิบดีเป็นเจ้า
พม่าต้องแควตงน จึงตั้งนชื่อนว่าชื่อที่เรียกว่าเมืองพิษณุโลก
นั้นเห็นจะบัญญัติชื่อเมืองเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยา

เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกตอน ภายหลังสร้าง กรุงศรี-
อยุธยา มีเนื้อความในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อ
สมเด็จพระรามาธิบดีของสุวรรณคตแล้ว พ่อสมเด็จพระบรม
ราชาธิราช (พมว) ที่ ๑ ได้ครองกรุงศรีอยุธยา ก็ตั้งคนทำ
สงครามรุกรานอาณาเขตกรุงศรีอยุธยาอีก สมเด็จพระบรมราชา
ธิราชเสด็จยกกองทัพหลวงไปตีได้เมืองนครพังกา (นครสุวรรณคต)
เป็นทมนแล้ว ยกขึ้นไปตีเมืองซากังวาว (กำแพงเพชร)
เมืองนั้นยอมปรากฏการณ์คงไม่ได้ จึงย้ายทางไปตีเมือง

พิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. ๑๙๓๘ จบไตตวจำเมืองกับครอบครัว
 ราษฎรลงมาเป็นอนมาก แต่หาปรากฏว่าได้เมืองพิษณุโลก
 ไม่ คราวนี้เป็นครั้งแรกที่ปรากฏความซำคักยกกองทัพไปตเมือง
 พิษณุโลก และเห็นได้ว่าเมืองพิษณุโลก ได้ตเมืองใหญ่
 แล้ว ส้มเต้จพระบรมราชาธิราชพยายามทำสงครามอยู่ถึง ๗ ปี
 จน พ.ศ. ๑๙๔๓ ได้ตจจนไปตเมืองกำแพงเพชรครั้งที่ ๓
 พระมหาธรรมราชาจึง “ออกมาถวายนังคม” ยอมแพ้แก่
 กรุงศรีอยุธยา ส้มเต้จพระบรมราชาธิราชให้แยกอาณาเขต
 กรุงศรีอยุธยาออกเป็น ๒ มณฑล (ทำนองอย่างมณฑลนคร
 สวรรคกับมณฑลพิษณุโลกบัดนี้) ตเมืองกำแพงเพชร
 เป็นเมืองหลวงของมณฑลทางด้านพง ให้ราชบุตรเดียง
 เป็นที่พระยาพิชัยรัฐ หรือเรียกว่ากันออกอย่างหนึ่งว่าพระยา
 ญาณดิศปกครองชนตอกรุงศรีอยุธยาด่วนอาณาเขตกรุงศรี
 อยุธยาเหลืออยู่ทางแม่น้ำแควใหญ่ ให้พระมหาธรรมราชา
 คงปกครองเป็นอย่างประเทศราชต่อไป

เมื่อพระมหาธรรมราชาธิราชไทยยอมแพ้แก่กรุงศรีอยุธยานัน
 ด้วยราชย์มาได้ ๒๔ ปี ต่อม่าจะสวรรคตเมื่อปีใดไม่ทราบแน่

ในหนังสือฝ่ายเหนือกล่าวไว้ว่า เมื่อพระมหากษัตริย์ไทย
 สวรรคตแล้ว พระยาไฉยต๋อไทยได้ครองราชสมบัติ ณ กรุง
 สุธัยต่อมา คงใช้พระนามว่า พระมหากษัตริย์ไทยเหมือน
 กัน เรื่องเมืองพิษณุโลกมาปรากฏอีกในรัชกาลสมเด็จพระ
 รามาธิบดี (พ.ศ. ๑๘๒๓ - ๑๘๓๘) ว่าเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดี
 เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่นั้น ได้ไปประทับ
 ณ โขงพระพุทธรูป และพระพุทธรูปที่เมืองพิษณุโลก
 เป็นครั้งแรกที่ปรากฏพระนามพระพุทธรูป ๒ พระองค์นั้นใน
 หนังสือพระราชพงศาวดาร ในตอนพระมหากษัตริย์ไทย
 จะยกตั้งราชธานีที่เมืองสุธัย แต่เห็นได้ว่าคงอ่อนน้อมยอม
 ขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาอันที่ สมเด็จพระรามาธิบดีจึงสามารถ
 เสด็จยกกองทัพหลวงผ่านแดนมณฑลสุธัยไปมาโดยสะดวก
 ต่อมาในระหว่างเวลา ๑๐ ปีนั้น ปรากฏว่าพระมหา
 กษัตริย์ไทยย้ายราชธานีไปตั้งอยู่เมืองพิษณุโลก ดังนั้นฐาน
 ว่าจะพระมหากษัตริย์ไทยองค์ที่ ๓ ซึ่งเป็นราชโอรส
 ของพระมหากษัตริย์ไทยได้ครองเมืองพิษณุโลก
 อยู่เมื่อเป็นลูกหลวงครั้งได้รับรัชทายาทไม่ย้ายไปอยู่เมือง

สุโขทัย จึงได้ปรากฏนามว่า “พระมหาธรรมราชา
เมืองพิษณุโลก” ในตอนนั้นเมืองพิษณุโลกได้เป็นราช
ธานีของมณฑลสุโขทัยอยู่คราวหนึ่งแต่ไม่ช้านานนัก พอ
ถึง พ.ศ. ๑๙๕๔ “พระมหาธรรมราชาเมืองพิษณุโลก
สวรรคต” ก็เกิดจลาจลด้วยพระยาบาลเมืองกับพระยาราม
(กำแหง) ซึ่งเป็นเชลยวงศ์ท้าวทองจะเป็นเจ้าเมืองสุโขทัยอยู่
แล้ววงศ์ ๑ ได้รับรัชทายาทที่เมืองพิษณุโลกองค์ ๑ ซึ่งกันเป็น
พระมหาธรรมราชา สืบต่อพระนครอินทราธิราชซึ่งครองกรุง
ศรีอยุธยา ต้องยกกองทัพขึ้นไประงับ เห็นจะแยกเขตแดนเมือง
สุโขทัย กับเมืองพิษณุโลก ให้ปกครองเป็นต่างอาณาเขต
กัน จึงไม่ปรากฏว่ามีพระมหาธรรมราชาชนนอกในชนน

มาถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช (เจ้าพระยา)
ที่ ๒ (พ.ศ. ๑๙๖๗ - ๑๙๙๑) หัวเมืองเหนือระด่ำระถ้าย
ทรุดโทรมด้วยเหตุไม่มีเจ้านายในราชวงศ์พระร่วง ซึ่งทรงความ
สามารถจะปกครองเป็นประเทศราชดังแต่ก่อน สมเด็จพระบรม
ราชาธิราชจึงให้รวมหัวเมืองเหนือทางปวงกลับเข้าเป็นมณฑล
อันเดียวกัน แล้วทรงตั้งพระราเมศวรราชโอรสซึ่งจะรับรัชทา

ยาท ให้เป็นพระมหากษัตริย์ไปครองเมืองพิษณุโลก
 ดำรงราชการหัวเมืองเหนือทางปวง เมืองพิษณุโลกจึงเป็น
 ราชธานีฝ่ายเหนือของกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่นั้น พ.ศ. ๑๙๘๕
 เป็นต้นมา

แต่ต่อมาไม่ช้านักสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ถักรวต
 พระราเมศวรได้รับรัชทายาทองค์โตจึงลงมาครองกรุงศรีอยุธยา
 ปราบฏพระนามว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๙๑
 - ๒๐๓๑) บรรดาหัวเมืองฝ่ายเหนือทรงตั้งผดุงราชการเมือง
 ปกครองชนตอกรุงศรีอยุธยาทุกเมือง มิได้มีพระมหากษัตริย์
 ปกครองรวมเป็นมณฑลตั้งแต่ก่อน ก็เกิดเป็นจลาจลขึ้น ด้วย
 ในสมัยนั้นเมืองเชียงใหม่เป็นเอกราช พระเจ้าติโลกราช
 ซึ่งสืบมหาราชครองเมืองเชียงใหม่ กำลังพยายามจะขยาย
 อาณาเขตให้กว้างขวาง พระยายทศจักรีเจ้าเมืองเชียง
 (ถักรวตโลก)^(๑) เอาใจออกห่างไปเข้ากับพระเจ้าติโลกราช
 นำกองทัพเมืองเชียงใหม่ลงมาตีเมืองกำแพงเพชรเมืองสุโขทัย
 แล้วไปตีเมืองพิษณุโลกแต่หาได้ไม่ นับเป็นครั้งที่ ๒ ท้าศึก

(๑) เมืองสวรรคโลกเดิมเป็น ๒ เมือง เมืองเชลียงอยู่ข้างใต้ เมือง
 สันนาไลยอยู่ข้างเหนือไม่ห่างกันนัก หนังสือเก่าเรียกชื่อทั้งสองอย่าง

พิษณุโลก กรุงศรีอยุธยา กับเมืองเชียงใหม่ ทำสงครามกันต่อ
 มาช้านาน สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถต้องเสด็จขึ้นไปประทับ
 อำนวยการศึกอยู่ที่เมืองพิษณุโลกหนึ่ง ๆ ถึง ๑๘ ปี จึงได้หัว
 เมืองเหนือกลับคืนมาหมด เมื่อเสร็จสงครามแล้ว สมเด็จพระ
 บรมไตรโลกนาถทรงพระราชดำริว่า ถ้าเสด็จกลับลงมาประทับ
 ณ พระนครศรีอยุธยาอย่างเดิม พวกเชียงใหม่จะมาบุกรุก
 หัวเมืองเหนืออีก จึงเลยเสด็จประทับเสวยราชย์อยู่ ณ เมือง
 พิษณุโลก ให้พระบรมราชาราชโอรสพระองค์ใหญ่ครอง
 พระนครศรีอยุธยาต่อมาจนตลอดรัชกาล เมืองพิษณุโลกได้
 เป็นราชธานีของสยามประเทศตลอดระยะเวลา ๒๕ ปี ในสมัย
 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงปรารภถึงเหตุร้ายซึ่งเกิด
 เพราะเด็กมณฑลฝ่ายเหนือ จึงทรงตั้งพระราชโอรสพระองค์ ๓
 ทรงพระนามว่าพระเชษฐา ให้เป็นพระมหาอุปราชเมืองพิษณุ
 โลก สำหรับจะได้ครองหัวเมืองฝ่ายเหนือรวมเป็นมณฑล
 อย่างเดิม ครั้นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถสวรรคต เมื่อ
 พ.ศ. ๒๐๓๓ พระบรมราชาซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาได้รับรัชทา
 ยาทพระเชษฐาได้เป็นพระมหาอุปราชครองเมืองพิษณุโลก ๆ

จังกลับเป็นราชธานีฝ่ายเหนือ มีเจ้านายในราชวงศ์ปกครอง
 เคยเป็นประเพณีส่งมาถวายรัชกาลนับรวมเวลาเกือบ ๓๐๐ ปี
 ในระหว่างนั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๓ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
 ได้ครองกรุงศรีอยุธยา ทรงตั้งราชบุตรชายเป็นพระมหาธรรม
 ราชานไปครองมณฑลฝ่ายเหนืออยู่ที่เมืองพิษณุโลก ในปี
 นั้นเองพระเจ้าหงสาวดี (ตะเบงซเวด) ยกกองทัพเข้ามาอยู่
 มาดเมืองไทย เดินกองทัพเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรี มาถึง
 ประชิดติดพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรง
 สั่งทัพพระนคร แล้วส่งพระมหาธรรมราชาให้ยกกองทัพมณฑล
 ฝ่ายเหนือลงมากระหนาบข้าศึก พระเจ้าหงสาวดีเห็นจะเสียที
 เลิกทัพถอยกลับไปทางเมืองกำแพงเพชรและเมืองตาก ครั้น
 เป็นท้าวท้าวต่างประเทศจะได้เข้ามาถึงพระนครศรีอยุธยา
 และเป็นคราวแรกที่ใช้ปืนใหญ่เป็นกำลังสำคัญในการรบ เมื่อ
 ได้รับสงครามแล้วเห็นจะปรากฏว่า บ้อมปราการที่สร้างไว้แต่
 ก่อนยังไม่มั่นคง สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรดให้แก้ไขซ่อม
 แซมแปลงบ้อมปราการพระนครศรีอยุธยาทั้งบ้อมปราการเมือง
 พิษณุโลก และหัวเมืองหน้าด่านฝ่ายเหนือทั้งปวงให้มั่นคงขึ้นกว่า

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี

๒๕

แต่ก่อน (ยังมีเคาการทักไขว้ครุ่นนบปรากฏอยู่ทั้งที่เมืองสุวรรณ
โลก และเมืองสุโขทัย แต่ที่เมืองพิษณุโลกบอมนปรากฏารวอเดียว
หมดแล้ว จึงไม่มีทักเกิด) ครุ่นนบเวลาดาเตรเตรียมอยู่ ๘ ปี ถึง
พ.ศ. ๒๓๐๖ พระเจ้าหงสาวดีบงเรงนองยกทัพพม่ามาอญมาด
เมืองไทยอีก คราวนั้นข้าศึกยกเข้ามาทางเมืองตากด้วยประดังค
จะตีเมืองทวายเหนือ ตัดกำลังที่จะช่วยเสียก่อน แล้วจึงจะ
ลงมาตีพระนครศรีอยุธยา พระเจ้าหงสาวดีได้เมืองกำแพง
เพชรแล้ว ให้กองทัพแยกไปตีเมืองสุโขทัยเมืองสุวรรณโลก
ทาง ๑ ส่วนพระเจ้าหงสาวดียกไปตีเมืองพิษณุโลก นับ
เป็นครั้งที่ ๓ ซึ่งข้าศึกตีเมืองพิษณุโลก พระมหาธรรมราชา
ต่อสู้เป็นลำมารถ คงเป็นด้วยบอมนปรากฏารเมืองพิษณุโลก
ซึ่งได้ซ่อมแปดใหม่มนนคัง พระเจ้าหงสาวดีตีเมืองไม่แตก
จึงให้ล้อมไว้จนทในเมืองสิ้นเสบียงอาหาร แล้วเข้าเกิดใช้
ทรพิษชนด้วย พระมหาธรรมราชาต้องยอมอ่อนน้อมต่อ
พระเจ้าหงสาวดี เป็นครั้งแรกที่ปรากฏว่าเสียเมืองพิษณุโลก
แก่ข้าศึก แต่นั้นมาพระเจ้าหงสาวดียกยงตั้งเลื่อมจนพระมหา
ธรรมราชากลายเป็นอริกับกรุงศรีอยุธยาฯ จึงเป็นใจให้พระ

ไชยเชษฐาเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ยกกองทัพเมืองเวียงจันทร์
ลงมาตีเมืองพิษณุโลก แต่ครั้งนพระมหาธรรมราชาต่อสู้
รักษาเมืองไว้ได้

ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๑๑ พระเจ้าหงสาวดีบงเรงนอง
กรุงศรีอยุธยาได้ในรัชกาลสมเด็จพระนรินทร์ราชา แล้วอภิ-
เชกพระมหาธรรมราชาให้ครองกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหา
ธรรมราชาจึงให้พระนเรศวรราชโอรสองค์ใหญ่เสด็จไปครอง
เมืองพิษณุโลกแต่ในสมัยนั้น เมืองไทยต้องเป็นประเทศราชขึ้น
พระเจ้าหงสาวดีอยู่ ๓๕ ปี ถึง พ.ศ. ๒๓๒๗ เมื่อพระนเรศวร
ประกาศตั้งเมืองไทยเป็นอิสระภาพอย่างเดิมเตรียมจะต่อสู้ศึกหง
สาวดีที่จะมาปราบปราม ทรงเห็นว่ากำลังไทยน้อยกว่าข้าศึก
จะต่อสู้รักษาทางมณฑลฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ อย่างแต่ก่อน คงสู้
ข้าศึกไม่ไหว จึงให้กวาดผู้คนหัวเมืองมณฑลฝ่ายเหนือลงมา
รวบรวมตั้งต่อสู้พวกข้าศึกที่พระนครศรีอยุธยาแห่งเดียว ทรง
เมืองพิษณุโลกและหัวเมืองทั้งปวงใน มณฑลฝ่ายเหนือให้เป็น
เมืองร้างตลอดเขตทางรบพุ่งต่อสู้ข้าศึกอยู่ ๘ ปี จนสมเด็จพระ
นเรศวรได้ครองกรุงศรีอยุธยา และมีชัยชนะคราวชนช้าง

กับพระมหาอุปราชหงสาวดี ทรงเห็นว่าชาวศึกเขตรขาดแคว้น
โปรดให้ยกทัพมาตั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือชนนอก แต่มาถึง ชนพวกชาว
เมืองเหนือกับเมืองใต้รวบรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในเวลา
ต่อสู้ข้าศึกมานาน ไม่จำเป็นจะต้องปกครองแยกกันตั้งแต่
ก่อน สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้เลิกมณฑลฝ่ายเหนือ
เสีย ให้หัวเมืองเหล่านั้นตั้งขึ้นคือกรุงศรีอยุธยา แดนนั้นมา
เมืองพิษณุโลกก็เป็นแต่หัวเมือง อันหนึ่ง แดนนี้ เป็นเมืองเอก
กับเมืองนครศรีธรรมราช ผู้สำเร็จราชการเมืองมณฑล
เจ้าพระยา บรรดาศักดิ์ถึงกว่าแสนบาทบริจักษ์มณฑลแห่ง
เมือง วง คลัง นา เพราะยังถือว่าเมืองพิษณุโลกเป็นหัว
เมืองสำคัญยิ่งกว่าเมืองอื่นทางฝ่ายเหนือ
ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรยกทัพมาตั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือ เมื่อ
พ.ศ. ๒๓๓๕ มาจนพม่ามาตีกรุงศรีอยุธยาคราวหลังเมื่อ พ.ศ.
๒๓๐๘ ในระหว่างเวลา ๑๗๓ ปี เมืองด่านเมืองพิษณุโลก
มีขอสำคัญปรากฏแต่เมื่อในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ พ.ศ.
๒๑๙๙-๒๒๓๓ ว่าได้เสด็จขึ้นไปประทับที่เมืองพิษณุโลกใน
เวลาทำสงครามกับเมืองเชียงใหม่ ๒ ครั้ง และได้โปรดให้ช้าง

ฝรั่งเค้คิดแบบอย่างซ่อมแปดงบ้อมปรากฏเมืองพิษณุโลกอีก
ครั้ง ๓ มาถึงรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ พ.ศ. ๒๒๗๕-๒๓๐๓ ได้ตั้ง
ขึ้นไปประพาสถึงเมืองพิษณุโลกเมืองทุ่งยั้ง และเมืองฝาง
ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระมหาเจดีย์สถานในหัวเมืองเหล่านั้น ยัง
ปรากฏอยู่หลายอย่าง นอกจากหาปรากฏเรื่องราวเป็นข้อ
สำคัญอย่างใดไม่

เมืองพิษณุโลก มามีเรื่องตำนานเป็นข้อสำคัญในพง-
ศาวดารออกตอนหนึ่งตั้งแต่พม่าตกกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๘
มาจนถึงสงครามคราวศึกใหญ่ในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโก-
สินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๘ รวมเป็นระยะเวลา ๕๐ ปี เรื่องต่า-
นานตอนนั้นปรากฏว่าเมื่อพม่ามาตกกรุงศรีอยุธยา ครองหลังหยก
กองทัพเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรีทาง ๑ ดังมาจากเมืองเชียง
ใหม่ทาง ๑ เป็น ๒ ทางด้วยกัน เวลานั้นเจ้าพระยาพิษณุโลก
ชื่อเรื่อง เป็นคนเข้มแข็งในการสงคราม พม่าไม่กล้าไปตีเมือง
พิษณุโลก ยกหลักเคยลงมาทางเมืองสุโขทัย เจ้าพระยาพิษณุ
โลกยกกองทัพติดตามไปตีพม่า กำลังรบพุ่งติดพันกันอยู่ทาง
เมืองพิษณุโลกมีพวกไทยด้วยกันซึ่งเมือง เจ้าพระยาพิษณุโลก

ก็ต้องดำตักตักไปรักษาเมืองอยู่ตามเดิม เมืองพิษณุโลกมี
 เลี้ยแก้วพมาซาศัก ในคราวที่เสียดพระนครศรีอยุธยา พวกข้า
 ราชการในกรุงฯ ทนพม่าได้ เห็นพระยาพิษณุโลกเข้มแข็ง
 พากันขึ้นไปอยู่เป็นอันมาก ครั้นเมื่อพระราชารับปกครอง
 กรุงศรีอยุธยาแล้ว เจ้าพระยาพิษณุโลกก็ตั้งตัวเป็นอิสระก่อ
 ฎณาเขตตั้งแต่เมืองนครสวรรค์ขึ้นไป, กลายกับเมือกรุงเป็น
 มณฑลราชธานีฝ่ายเหนืออยู่แต่โบราณ แต่ผิดกันเป็นข้อคำ
 ญในเขตแดนมณฑลทางข้างเหนือ พระสังฆราชเจ้าดวงจันทร์
 ขจรเขื่อน อภัยเมืองฝางตั้งตัวเป็นอิสระชนบางท่งเป็นพระ ด้วย
 คนทั้งหลายเชื่อถือความวิเศษอาคม พากันไปอ่อนน้อมยอมเป็น
 พรรคพวกเป็นอันมาก เจ้าพระยาพิษณุโลกมีรับทราบการ
 ไต่ ก็ได้แต่ตั้งรักษาเมืองมั่นไว้ ในไม่ช้าพอเจ้าพระฝางมี
 พดมากยกกองทัพลงมาตีเมืองพิษณุโลก นับเป็นครั้งที่ ๕
 ทัพเจ้าพระฝางตีเมืองพิษณุโลก เจ้าพระฝางตั้งล้อมอยู่ ๗ เดือน ต
 ไม่ได้เมืองก็ต้องดำตักตักไป ในบั้นนั้นเองพอถึงฤดูน้ำ พ.ศ.
 ๒๓๓๓ พระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพขึ้นไปหมายจะตีเมือง
 พิษณุโลก เจ้าพระยาพิษณุโลกให้กองทัพลงมาช่วยตีคดกอง

ทพกรงชนบรตปากนาเกยไชยแขวงเมืองนครสวรรค์ พระเจ้า
 กรงชนบรตกับน้องดาตพดบมา เจ้าพระยาพิษณุโลกมชย
 ชนชาติกทง๒ทาง เห็นวตงตวเป็นใหญ่ได้ทำพระราชภิเษก
 ตงตวชนเป็นพระมหากษัตริย์ แต่เมื่อเกิดโรคที่ในคอ พอ
 ราชภิเษกได้ ๗ วัน ถึงพิราลัย เป็นเหตุให้คนทั้งหลายเห็น
 ว่าเพราะยกคนเกินวธา แต่หนพวกชาวพิษณุโลกก็ขอทอ
 เจ้าพระฝางได้ทยกกองทัพลงมาอีก นับเป็นครั้งที่ ๒ ทมชาศึกค
 เมืองพิษณุโลก ตงตอมอย ๒ เดือนได้เมืองพิษณุโลก เจ้า
 พระฝางให้เก็บทรัพย์กวาดต้อน ชนไปเมืองฝางเสีย เป็นอันมาก
 คงรักษาเมืองไว้เป็นแต่อย่างหัวเมืองชนอนหนึ่ง

ถึง พ.ศ. ๒๓๓๓ พระเจ้ากรุงธนบรตมณฑนครราชสีมา
 และมณฑนครศรีธรรมราชได้แตกเด็ดจยกกองทัพหลวงขึ้นไป
 ปราบปรามเจ้าพระฝาง ได้ตเมืองพิษณุโลกครั้ง ๓ นับเป็น
 ครั้งที่ ๗ แต่ในครั้งได้เมืองโดยง่าย เพราะเจ้าพระฝางกวาด
 เอาผู้คนไปไว้ในเมืองฝางเสียเป็นอันมาก ไม่มั่งกั่งพอจะ
 บึงกันเมือง เมื่อพระเจ้ากรุงธนบรได้เขตแดนของเจ้าพระ-
 ฝางหมดแล้ว จึงทรงตั้งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระยายมราช ให้เป็นเจ้าพระยาสุร
ดิศพิศณวราช ผู้สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมือง
เอกอย่างกรุงกรุงเก่าต่อมา

ถึง พ.ศ. ๒๓๓๘ พม่ายกกองทัพมาตีเมืองไทยอีก คราว
นั้น อะแซหุฉินทพพมาทำสงครามตามแบบอย่างกรุงพระเจ้า
หงส์ดำดิบเรงนองยกกองทัพเข้ามาทางเมืองตาก หมายจะตี
หัวเมืองเหนือตักดาตั้งเสียก่อนแล้วจึงมาตีกรุงธนบุรี ขณะนั้น
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อยังดำรงพระยศ
เป็นเจ้าพระยาจักรี ยกกองทัพขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่
กับเจ้าพระยาสุรสีห์ เสร็จแล้วจะไปตีเอาเมืองเชียงแต่นจาก
พม่า ครั้นทราบข่าวกองทัพพม่ายกเข้ามาทางด่านเมืองตาก
เจ้าพระยาตาก ๒ กรบดาทัพถอยลงมาตั้งอยู่ที่เมืองพิษณุโลก
คอยกองทัพธนบุรีที่จะขึ้นไปตีสมทบรบพุ่ง ซากัดด้วยในสมัยนั้น
หัวเมืองพงเป็นปรกติ ไพรบ้านพดเมืองยังน้อยไม่มาถึงพอ
จะบุกรุกกองทัพใหญ่ของซำคักได้ อะแซหุฉินทพพมา
ทัพใหญ่ตรงไปตีเมืองพิษณุโลก นับเป็นครั้งที่ ๘ และเป็น
ครั้งที่สี่ที่ปรากฏในพงศาวดารว่าซำคักตีเมืองพิษณุโลก อะ

แชะหวนกหมายจะตเมืองให้ไดกอนกองทัพทรงชนบรชนไปช่วย
 แต่เจ้าพระยาทาง ๒ คอด้ บองกนเมืองเบินดำมารถ พมาพยา-
 ยามอย่างไรก็ได้เมือง จณะชะหวนกออกปากชมฝีมือ
 และขอศควเจ้าพระยาจักร แล้วให้ตงตอมเมืองไว้ด้วยเห็น
 ว่าพมามีกำลังมากกว่าหมายจะให้เจ้าพระยาทาง ๒ ต้องยอม
 แพ้ เมืองเวธดาตอชากด้นได้บยงอาหารพมาคอยตคตคอง
 ทพพระเจากรงชนบรชกชนไปช่วยมิให้ตงได้บยงอาหารเขาไป
 ได้ เมืองพิษณุโลกถูกข้าศึกตอมอยู่ ๔ เดือน จวนจะสิ้น
 อาหารทในเมือง แต่เจ้าพระยาทาง ๒ ไม่ยอมแพ้ให้รวบรวมบร
 ดาคนฉกรรจ์ทง ชายหญิงเขา ต้มทบ กองทหาร แล้วยกออกไป
 ปลนคายข้าศึกชงตงตอมเมืองทางด้านตะวันออก ต่หักออกไป
 จากทตอม ได้ไปตงอยู่ ณ เมืองเพชรบูรณ์ อะชะหวนกจึง
 ได้เมืองพิษณุโลก แต่พอได้เมืองก็ได้รับทองตรามาแต่เมือง
 พม่า ว่าเปตยนรัชกาลใหม่เกิดอุณวายในบ้านเมือง อะชะ
 หวนกก็ต้องเลิกทัพกลับไป เมื่อพม่าจะเลิกทัพกลับไป ครั้ง
 นั้นให้เฝ้าเมืองพิษณุโลกเสีย ในพงศาวดารว่าไฟไหม้ห่มคตง
 เมือง เว้นแต่ทบรเวณวัดมหาธาตุแห่งเดียวที่ไฟมิได้ไหม้

เมืองพิษณุโลกและหัวเมืองมณฑลฝ่ายเหนือโยนโยนในครั้งศึก
 อะแซหวุ่นก่อบจะเป็นรางวัลทุกเมือง ถึงรัชกาลที่ ๓ กรุง
 รัตนโกสินทร์ยังมีท้าวจะได้อาณาบริเวณหัวเมืองเหนือให้กลับคืน
 คืนแก่ พม่ายกกองทัพมาตีเมืองไทยอีกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘
 คราวนั้นพม่ายกมาทุกทาง เป็นกองทัพใหญ่หลวงยิ่งกว่าเคย
 ปรากฏมาแต่ก่อนๆ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
 โปรดให้ท้าวเมืองเหนือเหมือนอย่างครั้งสมเด็จพระนเรศวร
 มหาราช คงรักษาสันไปเพียงปากพองช้างใต้เมืองพิษณุโลกและ
 ตงกองทัพอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ ครั้นพม่ายพาแพในคราวนั้น
 แล้วยกได้กลับตงหัวเมืองเหนือขึ้นอีก

ตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ มา ไม่มีเหตุการณ์เป็นข้อสำคัญใน
 พงศาวดาร ที่เกี่ยวเนื่องกับเมืองพิษณุโลกนอกจากปรากฏว่า
 เมื่อในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ
 ยังทรงผนวช ได้เสด็จองค์ไปถึงเมืองพิษณุโลก เมือง
 สวรรคโลกและเมืองสุโขทัย ทรงได้พระแท่นมนังคศิลา
 หลักศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหง และหลักศิลาจารึก

(ภาษาเขมร) ของพระมหากษัตริย์ไทยลงมา เป็นต้น
ที่จะได้สืบคิดจารึกเรื่องราวพงศาวดารกรุงสุโขทัย เป็นหลัก
ฐานมาแต่ครั้งหนึ่ง ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นไปเมืองพิษณุโลกอีกครั้งหนึ่ง เมื่อ
ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๙ ถึงรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ตั้งมณฑล และ
เทศาภิบาลเอาเมืองพิษณุโลกเป็นหัวการมณฑล ๑ แต่ พ.ศ.
๒๔๓๙ เป็นต้นมาและเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระจุล
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเยี่ยมมณฑลฝ่ายเหนือ ได้เสด็จประทับที่
เมืองพิษณุโลกทรงหล่อพระพุทธรูปราชจำลองลงมาเป็นประ
ธานวัดเบญจมบพิตร ถึงรัชกาลปัจจุบันได้เสด็จขึ้นไปสม
โภชพระพุทธรูป ณ เมืองพิษณุโลก พ.ศ. ๒๔๕๔ อีกครั้ง
หนึ่ง เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลก มีเนื้อความดังพรรณนามาน

ของโบราณในเมืองพิษณุโลก

เมืองพิษณุโลก เป็นเมืองสำคัญขึ้นหลังเก่าแก่เหมือน
เมืองดงบริ และเมืองสุวรรณภูมิ เมืองสุโขทัย ถึงเป็นราช
ธานีก็ไม่นานเท่าเมืองสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้น
ของโบราณที่เมืองจึงมีน้อยกว่า ๔ เมืองนั้น แต่ทว่าโบราณ

วัดอุษณภิกขุเป็นของสำคัญชนที่ดั่งหนึ่ง ในดัยม
 ประเทศนี้ มีอยู่ในเมืองพิษณุโลก คือพระพุทธรูปซึ่งทรง
 พระนามว่า “พระพุทธรชินราช” อันประดิษฐานอยู่ ณ วัด
 มหาธาตุ พระพุทธรูปองค์นี้บอกกันทั่วทั้งประเทศ แม้ดัม
 เด็จพระราชบิดา ดังแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาจนกรุงรัตน
 โกสินทร์ ณ พระองค์ใดมีโยกย้ายได้จึงขึ้นไปถึงเมืองเหนือคง
 เสด็จไปกระทำสักการบูชาต่อมโหพระพุทธรชินราชทุกพระองค์
 ที่จะเวียนหามไม่ ของโบราณที่เมืองพิษณุโลก นอกจากพระ
 พุทธรชินราช ยังมีพระราชวังและวัดอื่น ๆ อันมีเรื่องตำนาน
 หลายแห่ง จะพรรณนาต่อไปโดยลำดับ

วัดมหาธาตุ

วัดมหาธาตุอยู่ริมทางฝั่งตะวันออก เป็นวัดใหญ่และสำคัญ
 กว่าวัดอื่นในเมืองพิษณุโลก มีพระมหาธาตุพระปรางค์
 อยู่กลาง เห็นจะสร้างแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี แต่ซ่อม
 ซ่อมแก้ไขมาหลายครั้งหลายสมัย รูปเช่นคงอยู่ทุกวันนี้เป็น
 แบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา รอบพระมหาธาตุมีพระระเบียง
 และมีวิหาร ๔ ทิศ วิหารหลวงอยู่ทางทิศตะวันออก วิหาร

พระพุทธรูปราชย์ทิศตะวันตก วิหารพระพุทธรูปสี่ทิศ
 เหนือ วิหารพระศาสดาอยู่ทิศใต้ วิหารทอง ๔ ทิศนัยบริบูรณ์
 อยู่ตามแบบเดิมแต่วิหารพระพุทธรูปราชย์หลังเดียว และมีบาน
 ประตูประดับมุกม่อช่างกรุงศรีอยุธยา ซึ่งพระเจ้าบรม
 โกศทรงสร้างมอญจารึกอยู่เป็นสำคัญ วิหารพระพุทธรูปสี่
 ทิศกับวิหารพระศาสดานี้เดิมหักพังหมด พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้นใหม่ แต่เล็กกว่าเดิมและ
 โปรดให้ปั้นพระพุทธรูปแทนพระพุทธรูปสี่ และพระศาสดา
 (ซึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ) ไว้ในวิหารนั้นด้วย วิหารหลวงทิศตะวัน
 ออกนัยหักพังเหลือแต่ผนังอยู่จนบริบูรณ์ อยู่ทาง ทิศตะวันออก
 นอกเขียงเหนือ นอกจากท้าวเวียงมอญวิหารและพระเจดีย์ออก
 มาก แต่ไม่เป็นที่สำคัญ

ตำนานพระพุทธรูปราชย์ พระพุทธรูปสี่
 ทิศมีความในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระเจ้าศรี
 ธรรมไตรปิฎกซึ่งสร้างเมืองพิษณุโลกนั้น ทรงดำริจะสร้าง
 พระพุทธรูป ๓ พระองค์ ให้ช้างสุโขทัยกับช้างเชียงใหม่ ช่วย
 กันปั้นหุ่นพระพุทธรูปนั้น แล้วเทพองค์มฤตยู หดเมือน ณ

วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะเมีย (ประมาณว่าใน
 ในปีจอ พ.ศ. ๑๙๐๗) ดำรงเวรเรื่อยแต่ ๒ พระองค์ คือ
 พระพุทธชินสีห์กับพระศาสดา แต่พระพุทธชินราชนั้นต้องหล่อ
 หาดยวงจรงเจ้าเวร แล้วเอาเศษทองที่เหลือหล่อพระพุทธรูป
 ๓ พระองค์นั้น หล่อเป็นพระพุทธรูปขนาดน้อยไว้อีกพระองค์ ๑
 จึงเรียกกันว่า “พระเหลือ” ประดิษฐานไว้ในกุฏิที่ใต้ต้น
 โพธิ์ด้ามเต้า ซึ่งปลูกไว้ตรงที่หล่อพระพุทธรูป ๓ พระองค์นั้น
 กุฏิพระเหลือนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 ปฏิสังขรณ์ครั้งทรงผนวชเป็นสามเณร ได้ตามเสด็จสมเด็จพระ
 พระบรมชนกนาถขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลก ต่อมาถึงรัชกาล
 ที่ ๕ เมื่อทรงหล่อจำลองพระพุทธชินราชมาเป็นประธานวัด
 เบญจมาศพิศโรจน์โปรดให้ปลูกต้นโพธิ์ตรงที่หล่อชกคนหนึ่ง
 ต่อต้นโพธิ์ด้ามเต้าลงมาข้างใต้ แล้วทรงหล่อพระเหลืออีก
 องค์ ๑ แต่โปรดให้ประดิษฐานไว้ในวิหารบูรพา ณ เมือง
 ลับแล

ลักษณะของพระพุทธชินราชกับพระพุทธชินสีห์ แม้
 พิจารณาในบัดนี้เห็นได้ว่า เดิมเอาลักษณะที่งามในแบบ

อย่างพระพุทธรูปสี่ทศกัณฐ์กับเศียรใหม่มาปรังผลกัน ดมดิ่ง
 ความทักท้วงในพงศาวดารเหนือ จึงงามหากเปรียบมิได้ แต่
 พระคำสดานนลักษณะต่างไป ดังลัษณะจะหล่อมาต่อขึ้นหลัง
 มิใช่หล่อข้างเดียวกัน ถึงในจดหมายเหตุเกาะพงศาวดารถึงดม
 เด็จพระราชูปถัมภ์กรุงศรีอยุธยาแต่จวนไปส้มโงะ ก็ออก
 พระนามแต่พระพุทธรูปราชกับพระพุทธรูปสี่ทศกัณฐ์ หาได้กล่าวถึง
 พระคำสดาไม่ แต่พระพุทธรูปทั้ง ๓ พระองค์นั้นประดิษฐาน
 อยู่ในวัดมหาธาตุเมืองพิษณุโลก ด้วยกัน มาตลอดเวลากว่า
 ๔๐๐ ปี จนถึงรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์ จะสืบมาได้ไม่
 ปรากฏ วิหารพระคำสดาหักพัง จึงมีผู้เชิญพระคำสดาออกมา
 กรุงเทพฯ เติมนิเวศน์บางอ้อข้างแขวงจังหวัดนนทบุรี ถึง
 รัชกาลที่ ๓ ดมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติเมื่อยังเป็นพระ
 ยาศรีพิพัฒน์ เชิญไปไว้วัดประตู่แขวงจังหวัดธนบุรี ครั้น
 รัชกาลที่ ๔ โปรดให้เชิญมาไว้ที่มณฑลพระอุโบสถวัดสุทัศน์
 ต่อมาทรงสร้างพระวิหารทอติบวรนิเวศ แล้วโปรดให้เชิญพระ
 คำสดาไปประดิษฐานไว้ในวิหารนั้นสืบต่อมาจนบัดนี้ พระพุทธรูป
 สี่ทศกัณฐ์หล่อด้วยทองคำ เมืองพิษณุโลก จนถึงรัชกาลที่ ๓

วิหารปรักหักพัง กรมพระราชวังบวรมหาคักตพลเสด็จโปรด
ให้เชิญมากรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔ ประดิษฐานไว้ใน
วัดบวรนิเวศ ซึ่งพระองค์ทรงสร้าง เดิมไว้ที่มณฑลพระอุโบสถ
ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวชเป็นเจ้าอาวาส
วัดนั้น จึงโปรดให้เชิญมาประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถสืบมา
จนบัดนี้

วัดวิหารทอง

วัดวิหารทองเป็นวัดใหญ่อีกวัดหนึ่ง ในเมืองพิษณุโลก
อยู่ทางฝั่งตะวันตก เชื่อกันว่าวัดมหาธาตุหนึ่ง วัดนี้เดิม
มีพระพุทธรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ยืนสูง ๑๘ ศอก เมื่อ
รัชกาลที่ ๓ เห็นจะเป็นเพราะด้วยวิหารหักพัง พระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้เชิญลงมากรุงเทพฯ ทรง
สร้างวิหารประดิษฐานไว้ในวัดสระเกศ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘
ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระเนตรพระนามว่า พระอัยยารักษ์
สดุดีคหบดีพญาณบพิตร แต่ทว่าวัดวิหารทองเดิมมีหักพังหมด
แล้วยังเหลือแต่ผนัง

วัดจุฬามณี

วัดจุฬามณีอยู่ริมฝั่งตะวันออกใต้เมืองพิษณุโลกลงไป
ทางเรือ ลึก ๘ กิโลเมตร วัดนี้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
ทรงสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๗ สร้างตรงที่เมืองเดิมแต่กรุงขอม
แปลงเทวสถานของขอมเป็นพระปรางค์ระหว่างพระอุโบสถกับ
พระวิหารหลวง ครั้นสร้างเสร็จแล้วเมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๘ สมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถ ทรงพระราชศรัทธาเสด็จออกทรงผนวช
อยู่วัดจุฬามณี ๘ เดือนกับ ๑๕ วัน จึงได้เสด็จผนวช ยังมีโคก
ถมดินกับรอยก่ออิฐอยู่แห่งหนึ่งทางรืมนาคอนหน้าวัดข้างฝ่าย
เหนือเหนือจะเป็นที่ปลูกพระคันทน์ทรงผนวช ของสมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถ ปรางค์อยู่จนบัดนี้ และมณฑปพระ
พุทธบาทอยู่ในวัดจุฬามณีนอกแห่งหนึ่ง มีคันทจารึก ครั้น
รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เสด็จเยือนพระบรมไตร-
โลกนาถทรงสร้างวัดจุฬามณี และที่เสด็จผนวชดังกล่าวก่อนมา
แล้วกล่าวความต่อไปว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๒ สมเด็จพระนารายณ์
มหาราชได้โปรดให้เอาผ้าไตรถวายพระพุทธรูป ณ เขาสุวรรณ
บรรพตแล้วจำลองรอยพระพุทธรูปลงแผ่นศิลาไปประดิษฐาน

ไว้ ณ วัดจุฬามณีนั่น

พระราชวังเมืองพิษณุโลก

พระราชวังเมืองพิษณุโลกอยู่ทางฝั่งตะวันตก ข้างใต้ โรง
ทหารเดียนยมมั่งคั่งราชพระราชนิเทศกับเนินดิน และมี
ศาลเทพารักษ์ทพวงชาวเมืองไปบาชปรากฏอยู่ตั้งอันห้ามไม่
ต้มเค็จพระราชธิดา ซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาได้เคยประทับอยู่
ที่พระราชวังนถายพระองค์คือ ต้มเค็จพระบรมไตรโลกนาถ
พระองค์หนึ่ง ต้มเค็จพระวามาธิบดีองค์หนึ่ง ต้มเค็จ
พระบรมราชาหน่อพุทธจักรพระองค์หนึ่ง (เข้าใจว่าต้มเค็จ
พระไชยราชาธิราชด้วยพระองค์หนึ่ง) ต้มเค็จพระมหาธรรม
ราชาธิราชพระองค์หนึ่ง ต้มเค็จพระนเรศวรมหาราชองค์
หนึ่ง รวมเป็น ๖ พระองค์ด้วยกัน แลชนเจ้าเมืองเห็นจะตง
จวนอยู่ทอน

สระแก้ว

สระแก้วอยู่นอกเมืองพิษณุโลก ทางด้านตะวันออก คือ
ตรงที่บริเวณสถานีรถไฟบดิน เต็มมีสระและเห็นจะมีตาน้ำ

๔๒

เป็นที่ประพาสของเจ้านายที่ครองเมืองพิษณุโลก ค่าย ๆ กับ
สระประทุมวนทกกรุงเทพฯ น และว่านี่เป็นทหาพิสดารตำนาน
เวตามชัยชนะศาสดักด้วย เวดามือกอนทำทางรถไฟยังมีสระ
และเกาะกตางสระเหล้อยพอเห็นเป็นความาง
ของโบราณในเมืองพิษณุโลกมั่งสำคัญดังพรรณนามา

พิมพ์ที่ ร.พ. อักษรนิติ

โทร. 20371 ถนนวิสุทธิกษัตริย์ บางขุนพรหม พระนคร.

หน้าหอ อักษรกษัตริย์ ผู้พิมพ์โฆษณา

17/ 3/96.

